

НАЗАР РАЖАБОВ

ЎЗБЕК ШЕВАШУНОСЛИГИ

Педагогика институтларининг ўз-
бек тили ва адабиёти, университет-
ларнинг филология факультетлари
талабалари учун дарслик

*Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими
вазирлиги нашрга тавсия этган*

ТОШКЕНТ, ЎҚИТУВЧИ, 1996

Ўзбек шевашунослиги* китобида шевашунослик фани ва илмий ёзув, ўзбек шеваларининг таснифи, фонетикаси, лексикаси ҳамда грамматикаси қабл муҳим масалалар баён этилади. Материаллар зарур ҳолларда тил тарихи, ўзбек адабий тили ва қисман туркий тиллар материаллари билан ҳам қориштирган ҳолда изоҳлаб берилади.

Дарслик республика педагогика институтларининг ўзбек тили ва адабиёти, дорилфунунларнинг филология факультетлари талабаларига мўлжалланган.

Тақризчилар: филология фанлари доктори, профессор *Алибек Рустамов*; филология фанлари номзоди, доцент *Қаршибой Усмонов*.

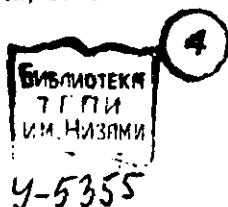
Махсус муҳаррир: филология фанлари доктори, профессор *Абдуғани Алиев*.

81.2Ўз—923

Р 17

Ражабов, Назар.

Ўзбек шевашунослиги: Пед. интларининг ўзбек тили ва адабиёти, ун-тларнинг филология фактлари талабалари учун дарслик—Т.: Уқитувчи, 1996.—304-б.

ББК 81.2Ўз—923

4602000000 — 137
353 (04) — 95 172 — 95

© „Уқитувчи“ нашриёти, 1996

ISBN 5 — 645 — 02376 — 5

СЎЗ БОШИ

Туркий миллатлар ва элатлар ўзларининг бой халқ оғзаки ижоди намуналари ва ёзма ёдгорликларининг қадимийлиги билан машҳурдир. Ёзма манбаларнинг дастлабкиси „Урхун-Энасол бигиглари“ номи билан Марказий Осиё, Сибирь ва Мўғулистон заминларидан топилганлиги тарихдан маълум. „Девону луғотит турк“ ва „Қутадғу билиг“ ёдгорликлари каби асарлар ҳам умумий туркий бойлигимиздир.

Юқоридаги ёзма манбаларда туркий тилларнинг турли лаҳжаларига оид ҳар хил бойликлар, грамматик унсурларни кузатиш мумкин. Айниқса, Маҳмуд Қошғарийнинг „Девону луғотит турк“ асари бу соҳада алоҳида ажралиб туради. Бу эса ўз навбатида „Девон“нинг шеваларни ўрганишдаги аҳамиятини яна ҳам оширади. Шу боисдан шева материалларини яна шу ёзма манба хусусиятлари билан қиёслаб ўрганиш муҳим аҳамиятга эгадир.

„Ўзбек шевашунослиги“ дарслиги материаллари 1970 йилда Самарқанд Давлат университети талабаларининг Бахмал туманига уюштирилган ўқув-илмий практикаси билан боғлиқдир. Ана шундан буён орадан 40 йилдан кўпроқ вақт ўтди. Мен шундан бери шеваларни ўрганиш иши билан мунтазам равишда шуғулланиб келаман. Шева материаллари юзасидан жуда кўплаб маърузалар қилдим, илмий мақолалар ёздим, айрим китобларим босмадан чиқди. Фан номзоди (1958) ва фан доктори (1986) диссертацияларини шу соҳага бағишладим.

„Ўзбек шевашунослиги“ дарслигини тайёрлашда 50-йиллардан бери эълон қилиниб келган „Ўзбекский язык“ (1959), „Ўзбек диалектологияси“ (1962), „Ўзбек

диалектологияси" курсидан материаллар" (1962), „Морфология ташкентского говора“ (1968), „Ўзбек диалектологиясидан очерклар“ (1971), „Ўзбек диалектологиясидан қўлланма“ (1974), „Ўзбек шевалари лексикасидан материаллар“ (1976), „Ўзбек халқ шеваларининг адабий тилга сингиб бориши“ (1977), „Ўзбек тилининг ғарбий Самарқанд шевалари“ (1977), „Ўзбекские говоры Кашкадарьинской области“ (1978), „Ўзбек халқ шевалари морфологияси“ (1984), „Ўзбек халқ шеваларида феълларнинг морфологик тузилиши“ (1990), „Ўзбек шевалари лексикаси“ (1991) сингари асарлар ва қўл ёзма ишларга асосланиб иш кўрилди.

Қўл ёзма ҳолдаги шевалар материаллари эса „Ўзбек шевашунослиги“ китобининг асосини ташкил этади.

Ишни тўлароқ шакллантиришда ёзма ёдгорликларнинг фойдаси катта бўлди. Чунки шевалар ва тарихий манбалар ўзаро ўхшаш ва бир-бирига яқиндир.

Китобнинг ёзилиши жараёнида машҳур ўзбек тилшуноси Улуғ Турсуновнинг маслаҳат ва хизматлари катта бўлганлигини алоҳида эсга оламан ва уни ҳурматли доғламнинг таваллуд топганига 90 йил тўлишига бағишлайман.

Муаллиф

МУҚАДДИМА

Ўтмиш тарихимизга бир назар

Туркий халқлар тарихи жуда ҳам қадимийдир. Биз бу билан ҳар қанча фахрлансак арзийди. Бу қадимул аввал тарихнинг рақамини ҳеч ким аниқ белгилаб берган эмас. Узоқ йиллар мобайнида олиб борилган археологик изланишлар (Тошкент Сўғдиёна—Афросиёб каби), Боботоғ (Сурхондарё, Шеробод тумани), Битикчашма ёдгорлиги, тоғда топилган учқуч (самолёт), ракета қанотлари, унинг учиш майдонлари кабилар ажлодларимизнинг гоят ишбилармон, фан-техника устаси, либли бунёдкор, узоқ келажакни тасаввур эта олган кишилар бўлганлигидан далolat беради.

Бу ёдгорликлар қояларда, одамзоднинг қўли егиши мушкул бўлган жойлардагина сақланиб қолган. Ким билади дейсиз, пастликлардаги нодир ёдгорликлар Искандар, Чингизхон каби босқинчилар томонидан ер билан яқсон қилиб ташланган бўлиши мумкин. Ўша даврлардан буён орадан қарийб 30 минг йил ўтган деб тахмин қилинади. Эҳтимол, бундан ҳам кўпроқдир. Энг муҳими ана шундай тарихий далиллар, ноёб ёдгорликлар бизнинг она диёримиз, жонажон Ўзбекистон Республикаси заминида бўлганлигидадир.

Тарихнинг, тарих соҳасидаги тадқиқотчиларнинг гувоҳлик беришларича, энг қадимий уруғ-қабила ҳисобланган скифлар билан туркий халқлар ўртасида бевосита алоқалар бўлган. Уларнинг бир-бирлари билан қавм-қариндош бўлганликларини тарихий ҳақиқатлар исботламоқда. Чунки, уларнинг турмуш тарзида муштарак томонлар жуда кўпдир. Лекин бу ҳақиқат ҳамон сир сақланиб келинмоқда. Қандай бўлмасин, қанчалик сир сақланмасин, қандай шаклда тадқиқ этилмасин, барибир тарих тилга кириши муқаррардир.